

Підвищення культури мовлення у роботі над антонімами, багатозначними словами

Антоніми

У свідомості людини “абстрактні” поняття закладено парами, причому кожне із слів такої пари завжди так чи інакше викликає уявлення про інше.

Ш. Баллі

Поновіть знання про антоніми.

Антоніми – від грецького anti (проти) і опута (ім'я).

- Антонімами називаються слова, якщо у них різні знаки (лексеми) і протилежні значення (семеми). (Новиков Л.О. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 247).
- Антонімами називаються слова, які належать до однієї й тієї ж частини мови і мають протилежні значення. (Сучасна українська літературна мова. Підручник за ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа. 1993. – С.121).

Наприклад: Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнали люди. (Л. Українка).

У мужички руки чорні, в пані рученька тендітна. (Л. Українка).

Не бійтесь заглядати у словник: це пишній яр, а не сумне провалля.

(М. Рильський)

• Типи антонімів:

- **лексичні:** Тінь чорна стрімко падає униз – то білий голуб так злітає вгору. (Л. Костенко)
- **контекстуальні** (індивідуально-авторські): Він {Шевченко} прихилився раптом до колони. Сльоза чомусь набігла до повік. Бо, знаєте,.. із каторги в салони... не зразу усміхнеться чоловік... (Л. Костенко)
Як я ненавидів світанки! Як ночі ждав, щоб ніч така Думки про волю навівала! (І. Муратов)
- **Однокореневі і різнокореневі:** Дезінформація – явно неправдива інформація. (Словник іншомов. слів)
Пам'яте, світлою будь! Умій відрізнити тверезо
Чорне від білого від сірого теж. (І. Муратов)
Запам'ятайте!
- Стилїстична фігура, побудована на різкому протиставленні різних за смислом слів, називається антитезою. (Словник іншомов. слів, 1983, с.43)

Чи буває день без ночі? Сміх без сліз?

Життя без смерті? Віра без розчарування?
Без ненависті любов?

(І. Муратов)

Переконайтесь у своїх знаннях.

Вправа 1. Виділіть антоніми і з'ясуйте, як вони впливають на виразність прислів'їв, які використовуються в усному та писемному мовленні.

Брехня стоїть на одній нозі, а правда – на двох.

Доброго не бійся, а поганого не роби.

Добро не пропаде, а зло умирає.

Згода дім будує, а незгода руйнує.

Без добра і лихо не родить.

Розумний научить, а дурень намучить.

- Пригадайте, які ви ще знаєте подібні прислів'я і запишіть їх.

Вправа 2. До поданих слів доберіть антоніми, складіть з ними речення і поясніть їхню функцію.

Щастя, чесний, весела, правда, добре, любити, суворий, злий.

Наприклад: Людина у щасті радісна, весела, а у біді, горі – сумна, сновнена страждання (Р. Вихованець)

Вправа 3. Використовуючи поданий опорний матеріал, напишіть твір, заголовком до якого буде одне із поданих прислів'їв.

Повна бочка мовчить, а порожня гурчить.

З добрим подружись, а лихого стережись.

Опорний матеріал: розумний, срудований, начитаний, освічений, поверхові знання, вихвалитися, марнослів'я; хороша людина, тактовність, щиросердий, людяний, порядність, добросовісність, лицемір, нещирий, задрісний.

За програмою початкової школи

Пропедевтично з антонімами учні знайомляться у букварний період навчання грамоти, добираючи усно до запропонованих учителем слів протилежні за значенням: білий – чорний, веселий – сумний, високо – низько, зліва – справа і т.д.

В наступних класах учні знайомляться з поняттям “антоніми”, виконують вправи і практично закріплюють теоретичних матеріал, а також вчать використовувати антоніми при написанні переказів, творів та в усному мовленні.

Ви учитель!

Вправа 1. Складіть розповідь для учнів 3-го класу про роль антонімів у мовленні, запишіть її так, щоб нею могли скористатися інші учителі початкової школи.

- З цією метою використайте поданий опорний матеріал: лежать в основі протиставлення; допомагають висловити думку точно, яскраво, образно, виразно; надають висловленому емоційного забарвлення, впливають на слухача.

• Не забудьте нагадати учням! Слова з "не" є антонімами тоді, коли префікс не – утворює слово з новим значенням: Воля-неволя, друг-недруг.

Вправа 2. Прочитайте речення. З поданими антонімічними парами складіть самостійно ще 10 подібних речень, які ви зможете запропонувати учням 3-4 класів.

- Сміється сонечко, а берези сумують. (В.Сухомлинський).
- 2. Взимку вие хуртовина, влітку прийде тепла днина. (П.Воронько).
- 3. У татка руки тверді та дужі, а в мами були м'які. (Л.Письменна).
- Корисно-шкідливо, рідний-чужий, віддалялися-наближалися, ясний-темний, швидкий-повільний, старий-молодий, щедрий-скупий, успіх-невдача, позичати-віддавати, радість-печаль, ранок-вечір.

Вправа 3. Які завдання ви зможете запропонувати учням до поданого матеріалу.

• Десь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім. Легко й радісно зітхнули в густому парку столітні дуби. Тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хатці.

Потемніло, закружило куряву. Загуркотіло і покотилось по небу. Вітер ущух. По листу зашелестів густий дощ. (С.Васильченко).

• Два брати жили у світі.

Вправа 4. Складіть твір-опис "Весна – красна" за поданим початком та кінцем, який можна було б запропонувати учням 3 класу.

Весна – красна

Зачин: Вночі зима ще погрожує морозом, а вдень під ласкавим промінням сонечка вона заходиться сльозами. Дивовижні зміни відбуваються навкруги .....

Кінцівка: Вирує життя. Впевнено крокує весна – красна, встеляючи свої шляхи різнобарв'ям.

• У творі використайте подані антоніми: ясно-хмарно, теплий-холодний, мокро-сухо, вгорі-внизу, радісно-сумно, починається-закінчується.

Вправа 5. Прочитайте опорний матеріал для написання порівняльного опису дуба і берізки.

Дуб: міцний, сильний, могутній, товстий, стовбур; густа крона; пнеться вгору, темна кора.

Берізка: тендітна, ніжна; тонкий стан; маленькі листочки; спускає до низу віти; біла з чорними плямами кора.

• Доберіть самостійно антонімічні опорні пари слів, які ви запропонуєте учням для написання описів калини і горобини; сосни та ялини.

Багатозначність слів. Пряме і переносне значення слів

Пригадайте раніше вивчений вами матеріал про багатозначність слів, пряме і переносне значення слів

Однозначні слова мають одне лексичне значення: моряк, олівець, кухар, констатувати.

Багатозначні слова, або полісемантичні (від грецького *polus* — багато і *opma* — знак) можуть вживатися в різних значеннях:

- Голова людини, голова соняшника, голова колони. Хліб — усьому голова (основа), 300 голів (кількість) свиней, думки роїлись в голові (мозок).
- Екваторіальний діаметр Землі (планета) дорівнює 12756,8 кілометра. Плоди падали на землю (грунт) і лежали на ній. (О.Довженко)

І немає злому на всій землі (місце життя людини) безконечній веселого дому. (Т.Шевченко)

Еней в чужих землях (країнах) блукає. (І.Котляревський)

Земля (поле) набирала сили, хліба помітно зеленішали. (О.Гончар)

Якийсь час пливли вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі (суші) й безпомічні. (М.Коцюбинський)

Знову грузне кирка в землю (грунт). (М.Коцюбинський).

Подумаєте!

◆ Чому можлива багатозначність слів?

◆ Яких слів у мові більше — однозначних чи багатозначних?

Пряме (основне) значення слова називає назву предмета чи явища, його ознаку, дію. Решта значень слова — переносні (непрямі). У семантичній структурі багатозначного слова найтиповішими є метафоричні та метонімічні відношення між семемами (одинацями смислу).

Метафора (від грецького *metaphora* — перенесення) — уживання слова, що позначає предмет (явище, дію, ознаку) для назви іншого предмета на основі подібності їх ознак або схожості вражень від них.

Голос у нього гучний, але якийсь дерев'яний. (В. Козаченко)

Втома крадеться тихо. (В. Бичко)

Півні кричать у мегафони мальв... (Л. Костенко)

Життя шумить і грає. (М. Рильський)

Метонімія (від грецького *metonymia* — перейменування) — перенесення назви одного класу предметів або одиночного предмета на інший клас або одиничний предмет на основі суміжності.

А п'єса собі йшла... А ми були, як зодчі, що зводили свій храм без дотику руки. (Л. Костенко)

Шумить Хрещатик туго, як прибій. (В. Сосюра)

Інститут відзначає свій ювілей.

Діти читають Шевченка.

Він любив слухати Дмитра Гнатюка.

Синекдоха (від грецького *synekdoche* — співвіднесення) — різновид метонімії, полягає в перенесенні назви частини на предмет як ціле і навпаки.

Він скрізь руку має, а ми що? (І. Карпенко-Карий)

Вся площа була повна людських голів, подертих кожухів, сіряків, кирей.

(Л. Смілян)

Наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів і Франків.

(В. Стефаник)

Переконайтесь у своїх знаннях шляхом виконання вправ

Вправа 1. Знайдіть слово, яке в кожному з поданих речень вживається в іншому значенні.

- ◆ 1. Ставок, гребелька і вітряк з-за гаю крилами махає. (Т. Шевченко) 2. І махає сосновими крилами придеснянський зелений гай. (В. Мордань) 3. Над Сулою, на південнім схилі, мов на літаковому крилі, саджанці вбиваються у силу. (І.Вирган) 4. Вже не тікають від Данила татари, а крилом його обхоплюють. (А.Хижняк) 5. Весна принесла тепло на крилах.
- ◆ 1. І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав (Т. Шевченко). 2. Хвилями роки, місяці плывуть. (О. Олесь) 3. У Землі супутник — місяць, у людини — книга. (Народна творчість) 4. Круг місяця тоншає срібний світанок. (Б. Мозолевський) 5. У деяких планет є кілька супутників — їхніх місяців. (З підручника)

Вправа 2. Складіть 5-6 словосполучень зі словом бити, користуючись поданими нижче значеннями.

Завдавати ударів кому-небудь; стріляти; пульсувати; відчувається, доноситься (запах); ударами створювати звуки; з силою вириватися назовні.

Вправа 3. Прочитайте уривки, выпишіть слова, вжиті в переносному значенні, з'ясуйте їх лексичну і стилістичну роль.

- ◆ Ранок клепає коси, скрипить колодязними журавлями, грюкає хвіртками.

Потягуються дерева після короткої літньої ночі, струшують ранкову росу, гойдають голосне птаство на вітах. (О. Пархоменко)

◆ Велика вереснева тиша стоїть над землею. Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженним пилом, терпкими коноплями і дозрілими садами пахне ніч. Зрідка спросоння заскрипить журавель. Посеред неба на півдснь гнеться Чумацький Шлях, і між його дospelими зорями тремтить і осипається на край землі срібний пилок. (За М.Стельмахом)

- ◆ Несе полісся в кошиках гриби.
За болотами причаїлись Охи.
І спорить тиша голосом гарби
із реактивним гуркотом епохи.
Село сосновий виверне кожух.
І йде на зустріч, як весільна теща.
Осінніх вогнищ кинутий цибух
мале дитя долоньки переплеще.

Правічну думу думають ліси,
вгрузаються столітні дідугани.
Переметнеться заєць навскоси—
горить асфальт у нього під ногами.
Лунки октави дальних голосів
запише обрій у вечірній простір.
І молодик над смужкою лісів
поставить позолочений апостроф.

Вправа 4. Прочитайте, доберіть до пояснень слова, подані в дужках.

1. Командувач великого з'єднання кораблів; головний корабель, на якому перебуває командир ескадри. 2. Надійний захист, твердиня; укріплений пункт з постійним гарнізоном, озброєнням. 3. Загальний вигляд якоїсь місцевості, краєвид; картина або малюнок із зображенням краєвиду. 4. Загальноосвітній заклад, напрям у галузі; виучка. 5. Перелітний птах з довгими ногами і шиєю, прямим гострим дзьобом; пристрій з довгою жердиною біля колодязя, народний танець. 6. Творча уява; мрія; вигадка; музичний твір. 7. Небесне світило; прославлена людина.

(флагман, фортеця, пейзаж, школа, журавель, фантазія, зірка)

Вправа 5. Визначте типи переносних значень слів (метафора, метонімія, синекдоха) і поясніть їхнє значення.

1. Втома крадеться тихо, але він втомі взяти себе не дає. (В. Бичко) 2. Інститут святкує свій ювілей. 3. Півні кричать у мегафони мальв. (Л. Костенко). 4. Слепа нездоланна любов заарканила дівчину, як сарну. (В. Бабляк). 5. Гринджолами мовчазно кожух проїхав. (М. Драй-Хмара). 6. Спить сила, дума у тобі дріма. (П. Дорошенко). 7. Внизу дрімала вода в Росі й тихо лисніла проти червоного неба. (І. Нечуй-Левицький). 8. Учили музики із весілля. Цимбали, бубон і скрипаль. (Л. Костенко). 9. Завжди усмішка лагідна цвіла її на вустах. (В. Сосюра). 10. Ти ж знаєш, яка в душі моїй буря, Маріє. (В. Сосюра).

Вправа 6. Прочитайте опорний матеріал і напишіть за поданим планом твір на тему "Зимовий ліс", використовуючи слова в переносному значенні.

Словосполучення та речення: зима господарює, дихнула прохолодою; сердитий вітер, стомлені дерева, тануть сніжинки, обійми тиші; кружляють ялинки у танку; ліс замріявся; дуби – велетні ведуть розмову; ліс засипає в обіймах тиші.

План

У чарівному вбранні.

1. Ялинки – снігуроньки. 2. Казкові дуби – велетні. 3. Сон огортає ліс.

Вправа 7. Продовжте розповідь про ранню осінь, вживаючи подані словосполучення зі словами в переносному значенні.

Рання осінь

Осінь, увійшовши в свої права, повелась спочатку суворо, все чогось хмурилась, сльозилась, а потім пом'якшала. Очистилось небо від хмар, по густій блакиті вийшло гуляти золоте сонце. (Ю. Збанацький)

(жовтокоса осінь, зажурились дерева, пустує вітер, радіє земля)

3. За програмою початкової школи

У період навчання грамоти та на уроках мови у 2 класі діти знайомляться пропедевтично з багатозначними словами, так як у змісті навчання є значна кількість іменників, прикметників і дієслів.

3 клас. Спостереження за прямим і переносним значенням слів, випадками багатозначності, виявлення їх у тексті, пояснення значення. Використання слів у переносному значенні у власному мовленні.

4. Ви – учитель!

Вправа 1. Прочитайте уривки про пори року. Які слова, вжиті в переносному значенні, ви запропонуєте учням для пояснення.

- ◆ Прийшла до беріз осінь. Принесла їм золоті стрічки. Вплели берези стрічки у зелені коси. Подивилось сонце на берези і не впізнало їх. Сміється сонечко, а берези сумують. (За В. Сухомлинським)
- ◆ Вершечки синіх хмар зайнялися червоним полум'ям. Сонце випливало з-за краю землі. Січневий ранок дихав морозом. (За П. Мирним)
- ◆ А місяць червень луги покосить,
Червоним соком ягідки зросить,
А місяць серпень серпом задзвонить,
Достиглий колос додому склонить. (М. Підгірянка)
- ◆ Подули холодні вітри. Зірвані листочки заспівали прощальну пісню. Заплакало сіре небо. Зітхнуло стомлене поле. Чарівниця осінь прийшла у наші краї.
- ◆ Ось і прийшла зима! Усе в дворі вкрилося білою пухнастою ковдрою. Заснула під білосніжною скатертиною земля. Мороз скував річку і озера льодом, засклав ставок суцільною дзеркальною шибкою. Дерева стоять у пухнастому вбранні. Усі милуються зимою-красунею.

Вправа 2. Доберіть матеріал для вправи з таким завданням:

Прочитайте основне значення поданих слів. Запишіть по 2-3 речення, щоб вказані слова мали інше значення.

Зразок: Барвінок – трав'яниста рослина з вічнозеленим листям. У гості до першокласників завітав Барвінок.

Вправа 3. Яке завдання ви запропонуєте учням 3 класу до такого матеріалу:

- ◆ йти – відбуватися, проходити, летіти;
- бігти – час, роки, річка, кінь;
- важкий – день, камінь, час

Зрозумів

- ◆ Батько з сином поїхали в поле волами по снопи. Наклали повнісінький віз.
- Ну, сину, – каже батько, дивлячись на зоряне небо, – хай воли пасуться, а як віз перекинеться, збуди мене, поїдемо додому.
- Та й ліг під копою спати. Через деякий час віл підійшов до воза, чухався, чухався та й перекинув його. Син побачив це та мерщій до батька:
- Тату, – гукає, – поїхали, вже віз перекинувся. (3 клас. “Тисяча усмішок”)

Вправа 4. За поданим планом доберіть опорний матеріал, який ви запропонуєте учням для написання твору на тему “Біля озера”.

План

1. Заграли промені сонця.
2. Озеро просипається.
3. Неповторна карса світанку.
4. Хороше біля озера вранці.

Підкресліть слова і словосполучення, вжиті у переносному значенні.

ПЕТРЮК Л.П.

Підвищення культури мовлення у роботі над вивченням розділу “Орфоепія”

I. Поновіть знання про орфоепічні норми

Розділ мовчазної науки, який вивчає систему правил, що визначають єдину вимову, властиву літературній мові, називається орфоепією (від грецьких слів *orthos* – правильний, рівний і *epos* – мова, слово) (Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1972.– с. 153). Цим словом називається і система норм єдиної вимови, властивої літературній мові (Козачук Г.О., Шкурятяна Н.Г. Практичний курс української мови. – К.: Вища школа, 1994.– с. 18).

Орфоепічні норми – це сукупність правил, що впорядковують мовні засоби у мовленні людини щодо вимови. Орфоепічні норми складаються історично разом із формуванням національної мови, коли розвиваються різні форми публічного мовлення і збільшується питома вага усного мовлення у житті суспільства. Володіння орфоепічними нормами сприяє швидкому порозумінню людей, які спілкуються усно, без зайвих витрат і часу, і сил. Увага співрозмовників зосереджується на змісті розмови, а не відвертається незвичним для мовця ненормативним звучанням. Крім того, дотримання орфоепічних норм має значення для засвоєння правопису, адже в українському письмі є слова, які пишуться на основі вимови: *мама, дочка, калина, школа тощо*. Є і слова, які вимовляються за одними правилами, а пишуться за іншими, наприклад: [си^еджу] – *сиджу*, [ш:ити] – *зшити*, [книзці]–*книжці*, [рож:увати^е]–*розжувати*. Пишучи такі слова за орфоепічними правилами, а вимовляючи за вимогами орфоепії, людина удосконалює свою мовну грамотність. Дотримання орфоепічних норм є виявом культури мовлення, свідченням високого рівня розвитку кожного члена нашого суспільства.

Чи відомо вам, що кожній мові притаманна звукова особливість, тобто співвідношення голосних і приголосних звуків, твердих і м'яких, дзвінких і глухих тощо. Французька мова, мабуть, найбільше відрізняється від інших мов носовими звуками, арабська – різними відтінками горлових, польська – твердими і м'якими шиплячими.